

DESPRE CATARAMELE DE TIP „PÁPA” ȘI UNELE PROBLEME ALE SECOLULUI AL VII-LEA

de ALEXANDRU MADGEARU

În anul 1977, doamna Maria Coja publica ¹ un mormânt de înhumăție descoperit la 4 km V de cetatea romano-bizantină de la Capul Dolojman (Argamum), în punctul „La Zimbru”. Mormântul era săpat deasupra unui cuptor de ceramică roman târziu și era orientat E—V (cu capul la E). S-a păstrat numai partea inferioară a scheletului. Inventarul recuperat era compus din următoarele obiecte : un cuțit de fier, un vârf de săgeată cu trei aripioare, o cataramă de fier rotundă, precum și o cataramă de bronz decorată cu protome de păsări pe inel. Autoarea cercetărilor data mormântul la sfârșitul sec. VI sau la începutul celui de-al VII-lea, tocmai pe baza acestei din urmă cataramă, căreia-i găsea, pe drept cuvânt, o bună analogie la Histria.

Catarama de la Histria s-a descoperit în 1958, într-un complex de încăperi din sectorul „Templu”, în camera L. ² Menționăm că în camerele B și H ale aceluiași edificiu s-au găsit monede din vremea lui Heraklios, datate în 612—613 și 613—614 ³, iar în camera E a apărut un vas lucrat cu mâna, de caracter slav. ⁴ Toate aceste piese, inclusiv catarama cu protome de păsări, aparțin nivelului I (= V B), datat în primele decenii ale sec. VII ⁵.

Cele două cataramă — de la Capul Dolojman și Histria — fac parte din așa-numitul tip „Pápa”, stabilit de Syna Uenze ⁶. Ca și cataramăle din tipul Salona-Histria, ele au un apendice în formă de T (a cărui latură transversală este uneori ornamentată cu creștături). Cataramăle de tip „Pápa” se disting însă prin existența pe inel a unei perechi de capete stilizate de păsări (vulturi, eventual), care au ochii redați prin cerculețe imprimate și punctate. Uneori, decorul cerculețelor punctate apare și pe partea care face legătura între inel și apendice. Toate exemplarele pe care le cunoaștem sunt lucrate din bronz și, în general, sunt executate destul de rudimentar — în comparație cu alte cataramă din sec. VI—VII.

După publicarea repertoriului întocmit de Syna Uenze, au mai fost semnalate și alte piese. Deoarece răspândirea lor nu este lipsită de semnificații, vom enumera în continuare toate exemplarele pe care le cunoaștem,

¹ M. Coja, Peuce, 6, 1977, pl. IX. Mormântul este descris acum și de U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6 bis 9 Jahrhunderts an der unteren Donau*, 1, Bonn, 1992, p. 58—59.

² D. M. Pippidi ș.a., *Materiale*, 7, 1961, p. 233, fig. 5/2.

³ C. Preda, H. Nubar, *Histria, III. Descoperirile monetare 1914—1970*, București, 1973, p. 227 (nr. 2041 și 2042).

⁴ D. M. Pippidi ș.a., *op. cit.*, p. 232, fig. 4/1,2.

⁵ A. Petre, *Dacia, N. S.*, 7, 1963, p. 324—325; Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Pontica*, 4, 1971, p. 157—159; Al. Suceveanu, *Histria, VI. Les thermes romains*, București, 1982, p. 92; Al. Barnea, *Dacia, N.S.*, 34, 1990, p. 289.

⁶ S. Uenze, *Bayerische Vorgeschichts-Blätter*, 31, 1966, 1—2, p. 149—152 și fig. 5.

menționând pe scurt împrejurările descoperirii lor. Cataramele de tip „Pápa” sunt, totuși, destul de rare ^{6bis}.

- 1.) *Keszthely* (comitatul Veszprém, Ungaria). Din cimitirul de epocă avară timpurie (fără context cunoscut) ⁷.
- 2.) *Ungaria* (loc. necunoscută). Din Muzeul Kaposvár ⁸.
- 3.) *Pápa* (comitatul Veszprém, Ungaria). Din mormântul 1, orientat N—S. Asociată cu o aplică în formă de pseudo-cataramă și cu piese de centură presate, în formă de scut și decorate cu ove ⁹.
- 4.) *Kunszentmárton* (com. Szolnok, Ungaria). Dintr-un mormânt (nr. 1) de meșteșugar, orientat E—V. Asociată cu numeroase tipare pentru piese de centură presate, din epoca avară timpurie ¹⁰.
- 5.) *Sărata Monteoru* (jud. Buzău, România). Din mormântul 1/1943, de incinerare în groapă ovală. Asociată cu un cuțit ¹¹.
- 6.) *Histria* (jud. Constanța, România). Din camera I. a complexului de locuire datat în sec. VII, sectorul „Templu” ¹².
- 7.) *Bratei* (jud. Sibiu, România). Din necropola nr. 3, de inhumație ¹³.
- 8.) *Loc. necunoscută*. Din colecția Kofler-Truninger (Lucerna), inv. nr. K 8065 Y¹⁴.
- 9.) *Loc. necunoscută*. Din colecția Diergarit (Köln) ¹⁵.
- 10.) *Környe* (comitatul Veszprém, Ungaria). Din mormântul 66 (orientat V—E). Asociată cu piese de centură cu incrustații de argint (*Tauschierung*), cu vârfuri de săgeți și cu un umbo de scut ¹⁶.
- 11.) *Aromat* (raionul Bakișarai, Crimeea, Ucraina). Dintr-un grup de morminte în catacombe, datate în sec. VII—VIII. Asociată cu cataramă de tip Syracusa ¹⁷.
- 12.) *Gyód* (comitatul Baranya, Ungaria). Din mormântul 34 al unui cimitir avar timpuriu. Asociată cu un vârf de lance, un amnar și o altă cataramă, de bronz. În alte morminte, se află cataramă de tip Gáter și Corinth, dar și piese de centură cu grifoni ¹⁸.
- 13.) *Pécs-Köztelők* (comitatul Baranya, Ungaria). Din mormântul 51 al unui cimitir din epoca avară timpurie. Mormânt triplu (bărbat, femeie și copil). Asociată cu 6 vârfuri de săgeți cu trei aripiore. În alte morminte, se găsește alte cataramă de tip bizantin și un cercel stelat lucrat prin presare ¹⁹.
- 14.) *Capul Dolojman* (jud. Tulcea, România). Dintr-un mormânt orientat E—V. Asociată cu un vârf de săgeată cu trei aripiore ²⁰.

Constatăm că principala zonă de răspândire a acestor cataramă o constituie Pannonia. În același timp, remarcăm absența lor în Peninsula Balcanică, în teritoriul care până la începutul sec. VII aparținuse Imperiului romano-bizantin (*cu excepția celor două exemplare din Dobrogea*). La rândul ei, catarama din Crimeea este cu totul izolată în această regiune, unde alte

^{6 bis} După încheierea redactării acestui articol, am luat cunoștință de studiul și repertoriul d-lui D. Gh. Teodor, *ArchMold*, 14, 1991, p. 128, 136 și fig. 5/7, 9—11.

⁷ W. Lipp, *Die Gräberfelder von Keszthely*, Budapesta, 1885, p. 43 și p. 102, fig. 142.

⁸ N. Fettich, *ArchÉrt*, 40, 1923—1926, p. 160—161, pl. 3/1.

⁹ I. Jankó, *ArchÉrt*, 44, 1930, p. 124—141, 286—287, fig. 87/12.

¹⁰ D. Csallány, *Goldschmiedegrab aus der Awarenzelt von Kunszentmárton (Ungarn)*, Szentes, 1933, p. 53—54 și pl. III/5, IV/3.

¹¹ I. Nestor, *SCIV*, 4, 1953, 1—2, p. 85, fig. 17.

¹² Vezi nr. 2.

¹³ *Vezi S. Uenze, op. cit.*, p. 179, nr. 34; R. Florescu, I. Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, p. 213, nr. 829.

¹⁴ S. Uenze, *op. cit.*, p. 179, nr. 37.

¹⁵ *Ibidem*, p. 180, nr. 40.

¹⁶ A. Salomon, I. Erdélyi, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, Budapesta, 1971, p. 49, Pl. 9/6.

¹⁷ I. I. Loboda, *SA*, 1976, 2, p. 139, fig. 4/8.

¹⁸ A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapesta, 1977, p. 39, Pl. VI/34—2.

¹⁹ *Ibidem*, p. 98, pl. XL/54—2.

²⁰ Vezi nr. 1: D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 136 și fig. 5/11.

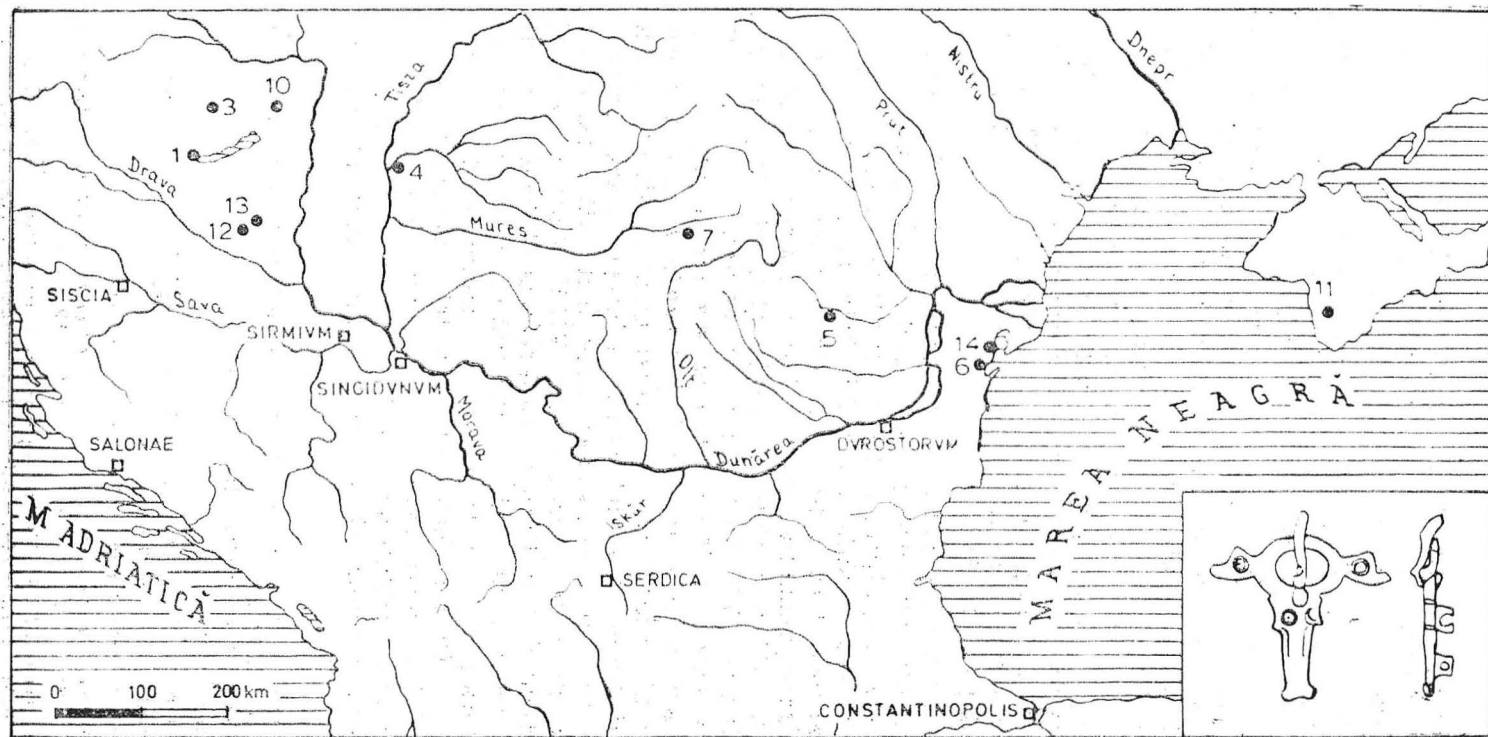

Fig. 1. Răspândirea cataramiilor de tip „Pipa”.

catarama de tip bizantin abundă. Astfel, răspândirea cataramelor de tip „Pápa” este radical deosebită de cea a altor tipuri contemporane (Salona-Histria, Syracuse, Corinth).

În ultimă instanță, cataramele de tip „Pápa” sunt de origine bizantină. Ele derivă din tipul Salona-Histria, care se datează în ultima treime a sec. VI și la începutul sec. VII²¹. De fapt, tipul „Pápa” este doar unul dintre tipurile de catarama cu chingă (*Riemenschlaufe*), ornamentate cu protome de animale (în acest caz, cu capete de păsări). Syna Uenze le-a inclus pe toate acestea într-o așa-numită categorie „răsăriteană” de catarama cu chingă, derivate, toate, din tipul Salona-Histria, dar răspândite numai între Pannonia (în special) și bazinul Niprului (în mai mică măsură). Fapt demn de relevat, majoritatea acestor catarama cu decor animalier s-au găsit în complexe arheologice cu caracter barbar (spre deosebire de prototipuri — cataramele de tip Salona-Histria)²². Autoarea citată datează cataramele de tip „Pápa” în prima jumătate a sec. VII²³. Totuși, în literatura de specialitate mai circulă și ideea datării lor doar după mijlocul sec. VII (și până pe la 680)²⁴.

Acest din urmă punct de vedere pornește chiar de la articolul în care a fost publicată catarama eponimă (datorat lui Jankó László). Autorul respectiv data întregul grup de trei morminte de la Pápa în a doua jumătate a sec. VII, pe baza cercelului din M. 3²⁵. Este vorba de un cercel cu pandantiv globular oval, format din două emisfere goale, și cu un grup de trei granulații între pandantiv și verigă. Dar, astăzi se știe că asemenea cercei (tipul I B în clasificarea Zlatei Cilinska) sunt specifici în primul rând pentru prima parte a sec. VII, unii autori considerând chiar că ei au dispărut după mijlocul secolului²⁶. Or, alte motive pentru a data cataramele de tip „Pápa” în a doua jumătate a sec. VII nu există. Atunci când le este cunoscut, contextul lor arheologic este reprezentat de obiecte specifice pentru epoca avară timpurie. Astfel, pentru a începe cu așa-numitele „pseudo-catarama”, invocate de Géza Bakó în sprijinul datării târzii, acestea apar în complexe din prima jumătate a sec. VII²⁷. Foarte semnificativă este și situația cataramii de la Környe, citată și ea de G. Bakó. Sectorul de NV al acestei necropole, unde se află mormântul cu catarama de tip „Pápa”, se caracterizează prin concentrarea tuturor vaselor gepidice cu decor stampilat, care sunt, desigur, unele dintre obiectele mai vechi ale acestui cimitir. Precizăm că datarea cea mai probabilă a necropolei este a doua jumătate a sec. VI și prima jumătate a sec. VII²⁸. Așadar, este posibil ca și M. 66, în care a apărut catarama, să se numere printre mormintele ceva mai vechi

²¹ S. Uenze, *op. cit.*, p. 146; U. Fiedler, *op. cit.*, p. 58 consideră cataramele de tip „Pápa” drept un produs bizantin.

²² S. Uenze, *op. cit.*, p. 165—166.

²³ *Ibidem*, p. 152.

²⁴ A. Petre, SCIV, 16, 1965, 1, p. 75; G. Bakó, SCIV, 24, 1973, 4, p. 645.

²⁵ L. Jankó, *op. cit.*, p. 287.

²⁶ Vezi Z. Cilinska, SlovArch, 25, 1975, 1, p. 64—66.

²⁷ J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Avarzeit im mittleren Donauraum*, Viena, 1986, p. 61—62.

²⁸ Vezi recenzia lui R. Harhoiu la monografia respectivă, din SCIV, 23, 1972, 3, p. 498—503; G. Bakó, *op. cit.*, p. 645—648; H. Bött, *Bonner Jahrbücher*, 176, 1976, p. 201—280.

din acest cimitir (adăugăm că în M. 109 se află o cataramă de tip Salona-Histria, care, în nici un caz, nu este posterioară mijlocului sec. VII)²⁹.

La rândul ei, catarama de la Kunszentmárton este asociată cu modele pentru piese de centură presate, tipice pentru prima jumătate a sec. VII. Deci, nu există motive pentru a împinge datarea acestor catarama mai târziu de mijlocul sec. VII.

Raritatea cataramelor de tip „Pápa”, relativa lor stereotipie, și, în același timp, caracterul destul de bine delimitat al ariei lor derăspândire, sunt toate niște motive care ne îndeamnă să vedem în aceste obiecte o *variantă locală* a cataramelor de tip Salona-Histria, creată într-un număr mic de ateliere, sau poate chiar într-un singur atelier. Altfel, ar fi fost de așteptat ca ele să fi fost descoperite în întregul spațiu cultural bizantin. În timp ce cataramele de tip Sucidava sau Syracusa nu au variante regionale în lumea bizantină și de influență bizantină, catarama cu chingă (*Riemenschlaufe*) — între care se numără și cele de tip „Pápa” — au niște arii derăspândire destul de bine delimitate. Deci, ele n-au fost create în niște ateliere mari, mai „centrale”, care puteau acoperi o piață foarte largă, ca în cazul cataramelor Sucidava sau Syracusa³⁰.

Toate cataramele de tip „Pápa” au apărut doar la *periferia* spațiului cultural bizantin, și anume cu precădere în Pannonia. De aceea, presupunem că ele au fost create în atelierele din vechile centre romane din Pannonia: Keszthely, Pécs (= *Sopianae*), și altele, unde în sec. VII, supraviețuia o parte a populației romanice, care era purtătoare a unor tehnici mai avansate. Acestea i s-au mai adăugat prizonierii (în număr de câteva zeci de mii) luați de avari din regiunile balcanice ale Imperiului Bizantin, în primele decenii ale sec. VII, și care au beneficiat până la urmă de condiția de entitate etnică și militară distinctă în cadrul confederației avarice³¹.

În partea de vest a Pannoniei a fost identificată așa-nunita cultură Keszthely, datată în sec. VII și atribuită populației romanice și germanice. Arheologii maghiari o caracterizează printr-o serie de piese de metal de certă sorginte romano-bizantină: cercei în formă de coșuleț, ace în formă de *stilus*, fibule discoidale, brățări cu capete de șarpe, catarama bizantine. Atelierele unde s-au produs aceste piese au fost localizate în fostele fortificații romane din preajma lacului Balaton. Ele mențineau legături cu lumea bizantină, inclusiv prin intermediul acelor deportați din Illyria și Thracia, în rândul cărora se puteau afla și meșteri³². Printre obiectele produse de

²⁹ H. Bott, *op. cit.*, p. 228—230, 275 datează catarama din M. 66 de la Környe în prima treime a sec. VII.

³⁰ S. Uenze, *op. cit.*, p. 176—177.

³¹ Despre acești deportați pomeniți de *Miracula Sancti Demetrii*, II, 5, care după șase decenii se vor întoarce în Macedonia, sub conducerea bulgarului Kuber, s-a scris foarte mult. Amintim aici doar câteva studii: P. Charanis, *Balkan Studies*, 11, 1970, p. 229—247; H. Ditten, în *Studien zum 8 und 9 Jh. in Byzanz*, Berlin, 1983, p. 96—99; S. Brezeanu, *RESEF*, 24, 1986, p. 127—132. Se adaugă, evident, ediția critică și comentată a lui P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de St. Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, 2 vol., Paris, 1979—1981.

³² I. Kovrig, *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 66—74; I. Bóna, *Alba Regia*, 2—3, 1963, p. 63—64; A. Kiss, *ArchÉrt*, 95, 1968, 1, p. 93—101; Idem, *A János Pannonius Múzeum Evkönyve*, 1965 (1966), p. 81—123; F. Fülepp, *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest, 1984, p. 286—289; V. Turčan, *ArchÉrt*, 36, 1984, 5, p. 489; J. Werner, *op. cit.*, p. 45; Somogyi, *Archaeologia Austriaca*, 71, 1987, p. 135; E. Toth, în *Die Völker Südosteuropas im 6bis 8 Jh.*, sub red. lui B. Hänsel, München, 1987, p. 254—255.

aceste ateliere se numără și un tip de cataramă (de sorginte bizantină), care au placa ornamentală cu capete de păsări, executate însă cu mai multă acuratețe, în genul celor de pe placa fibulei de la Coșoveni ³³. Dacă Joachim Werner socotea aceste cataramă (descoperite chiar la Keszthely) drept piese a vore lucrate după modele bizantine, în schimb Aurelian Petre presupunea că decorul cu capete de păsări este bizantin, dar învoacă drept unică dovadă tocmai catarama de tip „Pápa” de la Histria ³⁴. În ceea ce ne privește, presupunem că acest decor poate fi considerat specific pentru obiectele produse în vestul Pannoniei, și anume pentru *cele două serii de cataramă*. Dealtfel, maniera de execuție a capetelor de păsări de pe cataramăle de tip „Keszthely” se regăsește în cazul cataramăi de tip „Pápa” de la Gyód. Aceasta din urmă, împreună cu cea din colecția Diergardt și cu cea din Muzeul Kaposvár, reprezintă o variantă mai evoluată și mai fastuoasă.

Cataramăle de tip „Pápa” (ca și cele de tip Gáter, cu capete de animale) par să fie rezultatul grefării, asupra unor prototipuri bizantine, a unor influențe provenite dintr-un orizont cultural care înmănușează fibulele digitate, cerceii stelați, aplicile de centură în formă de mască ³⁵. Acest orizont cultural se întindea, în ultima treime a sec. VI și în prima jumătate a sec. VII, din Ucraina până în Dalmatia, adică în tot teritoriul controlat de avari până prin 630—640, când s-a petrecut revolta bulgarilor lui Kuvrat. Se știe că avarii și-au menținut până atunci hegemonia asupra stepei de la nordul Mării Negre ³⁶.

În geneza cataramălor cu protome de păsări și de animale, poate fi surprinsă o influență venită din partea anumitor fibule digitate, ornamentate cu protome asemănătoare, pe placa piciorului, ori chiar pe placa semi-discoidală. S. Uenze, referindu-se strict la cataramăle cu protome de animale, apreciază că această sinteză artistică bizantino-barbară s-a petrecut în Ucraina, în mediul culturii Martinovka; de acolo, migrațiile avarilor și slavilor au vehiculat aceste piese spre vest ³⁷. În cazul particular al cataramălor de tip „Pápa”, analogiile stilistice nu se află doar printre fibulele din Ucraina pomenite de S. Uenze. În zona dunăreană există o categorie destul de numeroasă de fibule digitate cu capete sau cu ciocuri de păsări aplicate pe placa piciorului. Unele fibule au aceste capete de păsări redată mai naturalist (vezi exemplarele de la Drănic, jud. Dolj ³⁸, Fedești, jud. Bacău ³⁹, Gâmbaș, jud. Alba ⁴⁰). Altele sunt mai stilizate, mai simplificate: Draxini, jud. Botoșani ⁴¹, Fărcașele, jud. Olt ⁴².

³³ N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, Budapesta, 1951, pl. 44/11—12 și J. Werner, Germania, 33, 1960, 1—2, p. 120, n. 37.

³⁴ A. Petre, SCIV, 17, 1966, 2, p. 264.

³⁵ Pentru aceste din urmă piese, care sunt de origine bizantină, dar care au fost imitate și în lumea avară, vezi acum P. Somogyi, *op. cit.*, p. 121—154.

³⁶ G. Fehér, *ActaArchHung*, 5, 1954, 1—2, p. 59; S. Szádeczky-Kardoss, în *Researches in Altaic Languages*, ed. de L. Ligeti, Budapesta, 1975, p. 267—274; B. Csanád, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 10—11, 1980—1981, p. 137.

³⁷ S. Uenze, *op. cit.*, p. 171, 173. Pentru fibulele respective, vezi J. Werner, *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950, p. 164.

³⁸ O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Drobeta*, 2, 1976, p. 97—98, fig. 3/8.

³⁹ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 13/1.

⁴⁰ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 97—98, fig. 15/8, 9.

⁴¹ S. Rață, SCIV, 16, 1965, 2, p. 379—381, fig. 1.

⁴² M. Nica, SCIV, 21, 1970, 2, p. 327—329, fig. 1.

Observând circulația de motive decorative între fibule, cataramе și cercei, A. Petre considera că fibulele cu capete de păsări au fost influențate și de cataramele de tip bizantin, de genul celor de la Keszthely⁴³. Dacă această filiație poate fi adevărată în cazul unor fibule mai fastuoase, de felul celei de la Coșoveni, în schimb capetele de păsări de pe plăcile fibulelor comune evoluează din perechea superioară de protuberanțe de pe placă.

De aceea, credem că fibulele au fost cele care au influențat cataramele cu protome de păsări. Mai putem adăuga și o eventuală influență venită din partea aplicelor de aur cu capete de păsări, descoperite în mormintele princiare avare (Bócsa, Kunbáony), legate de J. Werner de arta sasanidă⁴⁴. Oricum, este certă existența unei mode a decorului cu capete de păsări în mediul khaganatului avar timpuriu. Cataramele de tip „Pápa” aparțin acestei mode, ele fiind însă niște piese care tratează mai simplificat decorul cu pricina.

Pe de altă parte, răspândirea lor ne indică faptul că ele au fost create în Paunonia, de către meșteri care au adaptat niște prototipuri bizantine la caracteristicile acestei mode. Nu există nici o dovadă că ele au fost produse pentru prima oară în atelierele din Imperiu, din simplul motiv că nu s-a descoperit nici un exemplar în regiunile care mai făceau parte din Imperiu în prima jumătate a sec. VII. De asemenea, aceste cataramе sunt, totuși, *mult mai rudimentare* decât seriile contemporane de cataramе de tip Syracusea și Corinth. Sunt, am putea spune, mai „barbarizate”.

De aceea, prezența cataramelor de tip „Pápa” la Bratei, Sărata Monteoru, în Dobrogea și în Crimeea ridică o seamă de probleme. Este vorba de împrejurările care au permis vehicularea unor obiecte de port *care nu sunt fastuoase*, din nucleul khaganatului avar, în niște zone destul de îndepărtate. Mai întâi, însă, este necesară o discuție asupra celor care au putut fi purtătorii acestor cataramе. Piesele din Pannonia care au un context arheologic cunoscut s-au descoperit la: Pápa, Kunszentmárton, Környe, Gyód și Pécs Köztetető. Dintre acestea, cea de la Kunszentmárton face parte din mormântul unui meșter aurar. Un inventar mai fastuos conținea și mormântul de la Pápa, care făcea parte dintr-un grup foarte mic de morminte. În schimb, celelalte trei piese provin din necropole destul de întinse. Toate trei s-au găsit în morminte cu arme (vârfuri de săgeți, vârf de lance, umbo de scut). Deci, cataramele de tip „Pápa” făceau parte din portul masculin, și credem că nu greșim dacă le considerăm un element de echipament militar. Se știe că ele erau folosite pentru prinderea unor genți la centură⁴⁵. Apartenența etnică a purtătorilor acestor cataramе poate fi foarte variată. La Környe este vorba, în mod aproape sigur, de un germanic (dacă avem în vedere piesele de centură încrustate și umbo-ul de scut). În privința celorlalte cataramе, nu există dovezi că ele ar fi fost purtate doar de către avari, mai ales că piesele, ca atare, nu țin de arta avară, ci sunt doar — eventual — influențate de aceasta. Confederația avară avea un caracter etnic compozit. Izvoarele literare atestă existența războinicilor gepizi; mai erau și slavi, poate și romanici din Pannonia, și nu trebuie uitați nici urmașii prizonierilor bizantini care vor trece apoi sub conducerea lui Kuber.

⁴³ A. Petre, SCIV, 17, 1966, 2, p. 265 și urm.

⁴⁴ J. Werner, *Der Schatzfund* . . . , p. 52—59.

⁴⁵ S. Uenze, *op. cit.*, p. 173—174; F. Daim, A. Lippert, *Das avarische Gräberfeld von Sommercain am Leithagebirge*, NO, Viena, 1984, p. 45.

Este de reținut faptul că aceste catarama puteau fi vehiculate și de către războinici din confederația avară, nu doar de către meșteșugarii itineranți.

Revenind acum la împrejurările difuzării cataramelor în afara Panoniei, putem observa că, la Bratei, situația este destul de clară, în sensul că acolo s-a înmormântat o comunitate de gepizi care a suferit o influență avară (astfel încât Ion Nestor vorbea de „gepizi avarizați”) ⁴⁶. O prezență efectivă a avarilor în Transilvania, în prima jumătate a sec. VII, nu este dovedită. În schimb, există indicii ale pătrunderii unor elemente din confederația avară, dizlocate din Pannonia. Bunăoară, se presupune că o parte din kutrigurii răsculați împotriva avarilor și înfrinți prin 631—632 s-ar fi refugiat în Transilvania ⁴⁷. De asemenea, apariția unor piese de centură încrustate (asemănătoare cu cele de la Környe), în cimitirele de la Band și Unirea-Veresmort, atestă venirea unor elemente germanice din Pannonia, deosebite de gepizii transilvăneni ⁴⁸. Prin părțile Abrudului s-a descoperit un cercel în formă de coșuleț ⁴⁹, care, precum am văzut, este specific pentru cultura Keszthely a populației romanice din Pannonia. În fine, la Gâmbaș s-a descoperit un cercel cu o globulă formată din două emisfere, montată orizontal pe verigă. În lumina unei recente investigații, el face parte dintr-un tip răspândit cu precădere în aria culturii Keszthely, dar absent pe teritoriul Imperiului bizantin ⁵⁰. Iată deci o seamă de contacte între Transilvania și Pannonia, care au putut favoriza pătrunderea cataramelor de tip „Pápa”, în cursul primei treimi sau al primei jumătăți a sec. VII.

Catarama de la Sărata Monteoru este asociată, în necropolă, cu fibule digitate și cercei stelați. Aceste obiecte de podoabă caracteristice pentru portul feminin din epoca avară timpurie se regăsesc și în unele dintre cimitirele unde s-au descoperit catarama de tip „Pápa”, inclusiv la Bratei 3. Este vorba, în fond, de o unică modă, care pentru bărbați însemna, între altele, purtarea cataramelor de origine bizantină, iar, pentru femei, a fibulelor digitate și a cerceilor cu pandantiv stelat. Nu are nici o importanță faptul că piesa de la Sărata Monteoru a apărut într-un mormânt de incinerare (caz cu totul singular). Și fibulele digitate și cerceii stelați s-au descoperit doar în mod excepțional în morminte de incinerare (iar cimitirul de la Sărata Monteoru este, în general, o excepție în tot acest orizont cultural al epocii avară timpurii).

Din punctul de vedere al inventarului arheologic, cimitirul de la Sărata Monteoru se integrează parțial într-un grup de descoperiri din zona Carpaților de Curbură, care mai cuprinde :

⁴⁶ Vezi R. Harhoiu, AARMSI, seria IV, tom XII, 1987 (1990), p. 148—149; Idem, Dacia, N.S., 31, 1987, p. 128.

⁴⁷ K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 36, 99. Vezi și G. Bakó, SCIV, 13, 1962, 2, p. 451; M. Rusu, AIACIuj, 21, 1978, p. 128—129.

⁴⁸ G. Bakó, SCIV, 24, 1973, 4, p. 648—650; M. Comșa, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences pré- et protohistoriques*, III, Belgrad, 1973, p. 314.

⁴⁹ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte*, Budapesta, 1956, p. 77; A. Kollautz, H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, II, Klagenfurt, 1970, p. 113, fig. 54/10.

⁵⁰ G. Kiss, ArchÉrt, 110, 1983, p. 100—111. Este tipul V din clasificarea făcută de Z. Cielinska (vezi n. 26).

— mormintele de înhumatie orientate E—V de la Pruneni, jud. Buzău și Ceptura, jud. Prahova ⁵¹ (care conțin o fibulă digitată tip Werner I H și un cercel cu cap răsucit cu analogii la Band și, respectiv, cercei cu pandantiv stelat și brățări cu capetele îngroșate);

— țiparele pentru aplici lucrute în telnica presării de la Aldeni, jud. Buzău ⁵², Răcoasa, jud. Vrancea ⁵³, Poienița, jud. Vrancea ⁵⁴;

— o aplică de la Budureasca 3 ⁵⁵;

— mormântul de călăreț de la Târgșor, jud. Prahova, cu o cataramă de bronz ornamentată în tehnica presării, orientat E—V ⁵⁶.

Dacă mai adăugăm și descoperirea câtorva vârfuri de săgeți cu trei aripioare în necropola de la Sărata Monteoru ⁵⁷, vedem că în prima jumătate a sec. VII exista în zona Carpaților de Curbură un orizont cultural înrudit cu cel al spațiului khaganatului avar ⁵⁸. Or, cataramele de tip „Pápa” aparțin materialului arheologic al acestuia.

Mai departe, cele trei catarama descoperite în Dobrogea și în Crimeea ne prilejuiesc o discuție asupra prezenței și hegemoniei avare la gurile Dunării și la nordul Mării Negre. Am amintit deja menținerea acestei hegemonii în regiunile nord-pontice, până prin 630—640. Așa au putut pătrunde, în mod sporadic, și cataramele de tip „Pápa” până în Crimeea. Nu putem ignora faptul că avarii practicau un comerț intens, care era, se pare, asigurat și prin unele posturi de pază situate pe drumurile care legau Europa centrală de stepele răsăritene ⁵⁹.

În privința Dobrogei, există o informație care poate aduce niște clarificări. În „Geografia” atribuită învățatului armean Moise Chorenași se consemnează că Asparuh s-a instalat în insula Peuce, după ce i-a alungat de acolo pe avari. Informația apare doar într-una dintre redacțiile operei ⁶⁰. Mai demult se credea că textul cu pricina este din sec. IX, dar cercetările recente îl datează prin sec. XIII. „Geografia”, în ansamblul ei, este rezultatul unor interpolări succesive, aduse unui text de bază din sec. VII ⁶¹. De aceea, trebuie să privim cu circumspecție informația despre

⁵¹ V. Teodorescu, SCIV, 15, 1964, 4, p. 498, n. 21; Idem, în *A VII-a Consfătuire de lucru a arheologilor din România. București, 27 nov. — 1 dec. 1971. Buletin informativ*, 1, 1971, p. 45; Idem, București. Materiale de istorie și muzeografie, 9, 1972, p. 89, n. 42.

⁵² Idem, București, 9, 1972, p. 86, fig. 7/3a, 3b, p. 91.

⁵³ V. Bobi, Vrancea, Studii și comunicări, 4, 1981, p. 107, 140, fig. 27/5.

⁵⁴ V. Teodorescu, București, 9, 1972, p. 91.

⁵⁵ Idem, în *Actes du VIIe Congrès international des sciences pré- et protohistoriques*, II, Praga, 1971, p. 1044.

⁵⁶ Gh. Diaconu, P. Diaconu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 165—170. Vezi acum și considerațiile lui U. Fiedler, *op. cit.*, p. 326—328.

⁵⁷ I. Nestor, E. Zaharia, Materiale, 4, 1957, p. 190, fig. 1/3; Idem, Materiale, 6, 1959, p. 513.

⁵⁸ M. Comșa, *Balkanoslavica*, 1, 1972, p. 15. Vezi și eadem, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 200.

⁵⁹ Vezi I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, Haga-Wiesbaden, 1967, p. 53.

⁶⁰ A. Decei, *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, București, 1978, p. 27.

⁶¹ Vezi V. Spinci, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 57—58. O discuție asupra credibilității informației la P. Diaconu, Peuce, 2, 1971, p. 196.

Asparuh. În orice caz, ea este utilizată în lucrări recente ⁶², care, pe baza ei, admit o dominație avară la gurile Dunării, până prin 660—670, când s-au instalat bulgarii în „Onglos”. Insula „Peuce” din „Geografia” armeană este, evident, o referire la un ținut învecinat sau parțial identic cu „Onglos”, deci cu Bugacul sau cu unghiul format de Siret și Prut, la vărsarea lor în Dunăre ⁶³.

Cum o supraviețuire neîntrepută, între 602 și 680, a dominației bizantine, maritime și terestre, la gurile Dunării, este greu de admis ⁶⁴, era chiar normală existența unei hegemonii avară în aceste părți. Să nu uităm că avarii au ocupat efectiv Dobrogea în 586—587, cu ocazia unei campanii împotriva armatei lui Maurikios. Baian se instalase acolo, în preajma Tomisului, iar ulterior și-a stabilit tabăra la Appiaria ⁶⁵.

O mărturie a raidurilor avară poate fi reprezentată, eventual, de vârfurile de săgeți cu trei aripioare descoperite la Histria și Ulmetum ⁶⁶. După prăbușirea *Imes*-ului, teritoriul Dobrogei a putut rămâne, într-o formă sau alta, sub controlul avarilor, tot așa cum, în cursul sec. VII, a existat o zonă în centrul Peninsulei Balcanice unde se afla o „Avaria” ⁶⁷. Chiar și pentru o epocă mai târzie există indicii ale unor contacte ale Dobrogei cu lumea avară. În cimitirul de la Istria-Capul Viilor s-a găsit o limbă de centură avară, provenită dintr-un mormânt distrus ⁶⁸, iar cerceii de argint de la Gârlița ⁶⁹ au analogii în mediul avar târziu ⁷⁰. La Rasova s-au găsit vase imitate după cunoscuta ceramică galbenă din necropolele de epocă avară târzie ⁷¹.

⁶² A. Kollautz, H. Miyakawa, *op. cit.*, I, p. 157, n. 42; S. Szádeczky-Kardoss, *op. cit.*, p. 272; Idem, *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica*, 16, Szeged, 1972, p. 96; Al. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Bratislava, 1974, p. 176; B. Csánad, *op. cit.*, p. 145, n. 60; M. Comșa, în *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, II, Berlin, 1982, p. 36.

⁶³ Despre localizarea „Onglos”-ului, vezi, între altele: R. Rașev, *Bulgarian Historical Review*, 10, 1982, 1, p. 68—79; C. Hălcescu, *SCIVA*, 40, 1989, 4, p. 339—351 (unde se găsește și numeroasa bibliografie anterioară).

⁶⁴ Ea este totuși postulată, fără argumente sigure, de: P. Diaconu, *RRH*, 5, 1966, 3, p. 488—489; Idem, *Peuce*, 2, 1971, p. 200—201; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 445; A. Petre, *RESEE*, 19, 1981, 3, p. 555—561.

⁶⁵ Theophilact Simocatta, I: 8. 10; II: 10. 8—14; II: 15. 13. Vezi I. Barnea, *op. cit.*, p. 433—434; A. Kollautz, H. Miyakawa, *op. cit.*, I, p. 246—248; M. Sâmpetru, *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 218—219; V. Velkov, în *Die Völker Südosteuropas* . . . , p. 161—163.

⁶⁶ A. Petre, *Dacia, N.S.*, 7, 1963, p. 322, 323, fig. 3/1—4.

⁶⁷ Theophanes, ed. De Boor, p. 359 (= *FHHR*, II, 1970, p. 620/621); Nikephoros, ed. De Boor, p. 35 (= *FHDR*, II, 1970, p. 626/627). Vezi și A. Avenarius *op. cit.*, p. 176—177; Dujcev, *Medioevo bizantino-slavo*, I, Roma, 1965, p. p. 56. 69.

⁶⁸ V. Zirra, *Dacia, N. S.*, 7, 1963, p. 393, fig. 29/10.

⁶⁹ C. Cirjan, *Pontica*, 2, 1969, p. 127, fig. 18, 19.

⁷⁰ *Prostka Marc* (= *Târnavă*, jud. Sibiu): K. Horedt, *Germania*, 25, 1941, p. 124, pl. 21/4; *Gornea* (jud. Caraș-Severin): I. Uzum, *Crisia*, 4, 1974, p. 41, fig. 4/2; *Keszthely*: N. Fettich; *op. cit.*, pl. XXXIX/8. Vezi însă și un cercel asemănător la *Vădeni*, jud. Vaslui (D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 78, fig. 38/1).

⁷¹ C. Scorpan, *Pontica*, 1, 1968, p. 373, 376, fig. 25/b, 26/b. Nu este inutil să semnalăm existența unor contacte culturale asemănătoare, între bazinul mijlociu al Dunării și cel inferior, desfășurate într-o epocă mai veche. Astfel, instalarea unor grupuri germanice în Scythia Minor și Moesia Secunda, după destrămarea confederației hunice, explică apariția, în aceste provincii, a unor fibule digitate cu prototipuri germanice. Vezi I. Nestor, *Dacia, N.S.*, 5, 1961, p. 441—445; S. Mașov, *Arheologija*, 18, 1976, 1, p. 35—39; S. Michailov, în *Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen*, Berlin, 1977, p. 317—327; A. Haralambieva, *Arheologija*, 26, 1984, 1, p. 45—52; V. Bierbrauer, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 72, 1989, p. 141—160; U. Fiedler, *op. cit.*, p. 91—98.

În lumina acestor descoperiri, credem că ipoteza domnului Petre Diaconu, referitoare la fortificațiile de la Niculițel, poate căpăta noi argumente. Amintim că domnia-sa a datat construirea acestui sistem de fortificații în sec. VII (ori, eventual, între sec. VII și IX)⁷², pe baza unor urme de locuire de la baza valului, cu ceramică lucrată cu mâna, decorată cu alveole pe buză (fragmente ceramice asemănătoare s-au găsit și în pământul valului). Cum informațiile aduse de izvoarele literare nu îngăduie identificarea acestor fortificații cu „Onglos”-ul, dl. P. Diaconu presupune că ele au fost ridicate în sec. VII, dar nu de către bulgarii lui Asparuh, ci de către o populație barbară aflată în serviciul Imperiului bizantin. Este adevărat însă că ar putea fi formulată și altă ipoteză: ridicarea lor de către bulgari, dar mai târziu, prin sec. IX. Deocamdată, nu poate fi exclusă ipoteza d-lui Diaconu, pe care preferăm să o înțelegem ușor diferit. Sistemul de fortificații de la Niculițel ar putea fi un „ring” avar⁷³, făcut nu neapărat de niște federați ai Imperiului. Că în Dobrogea secolului VII n-a existat un vid de putere ne-o arată și monedele de aur și de argint emise sub Heraklios, Constans II și Constantin IV, găsite într-un număr curios de mare pentru această vreme de penurie monetară, chiar în cuprinsul Imperiului⁷⁴. Este vorba de:

— 1 AV Heraklios (610—641), *Axiopolis*⁷⁵;

— 1 AV Constans II (659—664), *Tulcea*⁷⁶;

— 1 AR Constans II (641—646) + 1 AR Constantin IV (668—673), *Valea Teilor*, com. Izvoarele, jud. Tulcea; eventual dintr-un tezaur⁷⁷;

— 1 AV Constantin IV (668—675), *Istria-Sat*⁷⁸.

De remarcat că la acestea se adaugă unele monede din perioada 685—713, descoperite în Dobrogea, extrem de rare⁷⁹.

Asemenea monede din metal prețios pot fi un indiciu ori al unei prezențe bizantine, ori al unui centru de putere barbar.

Astfel, prezența cataramelor de tip „Păpa” la Histria și la Capul Dolojman nu este inexplicabilă. Cât despre modul în care a ajuns catarama la Histria, este suficient să amintim că în același complex de încăperi s-a descoperit și un vas slav (vezi nota 4). Deci, în perioada respectivă, populația Histriei cuprindea și barbari nou veniți.

Din punctul de vedere al ritualului său, mormântul de la Capul Dolojman este barbar, deoarece mormintele romano-bizantine contemporane erau orientate V—E și nu conțineau vârfuri de săgeți sau alte arme. În schimb, acest mormânt se apropie mult de cimitirele din epoca avară

⁷² P. Diaconu, SCIV, 23, 1972, p. 307—319.

⁷³ R. Florescu, R. St. Ciobanu, Pontica, 5, 1972, p. 384, n. 17 consideră puțin probabilă o asemenea ipoteză. U. Fiedler, Archäologisches Korrespondenzblatt, 16, 1986, 4, p. 461 admite identificarea cu Onglosoul.

⁷⁴ Despre caracteristicile circulației monetare în sec. VII, vezi, între altele: I. Dimian, SCN, 1, 1957, p. 206—207; D. A. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du septième au neuvième siècle*, reproduit în Idem, *Byzance, Etat, Société, Economie*, Londra, 1973, p. 310—312; M. Rouche, *Annales. Economie, Sociétés, Civilisations*, 41, 1986, 2, p. 353—354; C. Morrisson, în *Byzance. Hommage à A. N. Stratos*, I, Atena, 1986, p. 156—163.

⁷⁵ Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșanu, E. Nicolae, SCN, 9, 1989, p. 60.

⁷⁶ B. Mitrea, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 599, nr. 60.

⁷⁷ E. Oberländer-Târnoveanu, SCN, 8, 1980, p. 163.

⁷⁸ H. Nubar, SCIV, 17, 1966, 3, p. 605—607.

⁷⁹ Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, BSNR, 75—76 (1981—1982), nr. 129—130, p. 238, 243—244.

timpurie de la Dunărea mijlocie. Acolo, orientarea E—V era frecventă⁸⁰, iar vârfurile de săgeți depuse în morminte erau semne de prestigiu și putere⁸¹. Orientarea E—V se regăsește și în cazul mormintelor de la Târgșor, Ceptura și Pruneni, care aparțin aceluiași orizont cultural, legat de epoca avară timpurie.

În concluzie, apariția izolată a unor catarama de tip „Pápa” în afara Pannonici este un posibil indiciu al extinderii hegemoniei avare în regiunile respective, în prima jumătate a sec. VII. Catarama, ca atare, sunt niște creații ale atelierelor locale din Pannonia, adaptate la gusturile barbare. Ele se integrează în același orizont cultural definit de fibulele digitate, cerceii stelați și catarama bizantine cu placă.

LE TYPE „PÁPA” DE BOUCLES DE CEINTURE. QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LE VIIe SIÈCLE APRÈS J. CHR.

RÉSUMÉ

Les boucles de ceinture avec des protomes d'oiseaux, dénomées „Pápa” et dérivées du type byzantin Salona-Histria, ont été découvertes en premier lieu dans la Pannonie, dans quelques sites de l'Haute Epoque Avar. Ce type peut être daté dans la première moitié ou même dans le premier tiers du VIIe siècle apr. J. Chr. Quelques pièces ont été trouvées aussi en Transylvanie (dans la nécropole gépide de Bratei), en Valachie (à Sărata Monteoru), en Dobroudja (à Histria et à Capul Dolojman) et en Crimée (à Aromat).

Vu que ces boucles ne sont pas répandues dans toutes les régions d'influence culturelle byzantine (à la différence des types contemporains Syracuse, Corinth etc.), nous supposons qu'elles sont une variante locale, créée dans les ateliers pannoniens appartenant à la culture de Keszthely. Leur prototype (les boucles dénomées Salona-Histria) fut modifié selon une mode plutôt barbare, par l'ornementation avec des têtes d'oiseaux stylisées (c'est un motif qui se rencontre aussi sur quelques fibules digitées ou sur une espèce d'appliques de ceinture du VIIe siècle).

Les boucles de ceinture de type „Pápa” étaient utilisées pour attacher une gibecière à la ceinture du chevalier. Mais elles n'étaient portées seulement par les Avars (le tombeau de Környe appartenait à un guerrier germanique).

L'exemplaire de Bratei s'inscrit dans une série d'objets qui attestent la pénétration des certains éléments pannoniens en Transylvanie, au cours de la première moitié du VIIe siècle (pièces de ceinture décorées avec *Tauschierung*, boucles d'oreilles en forme de corbeille). Les boucles de type „Pápa” découvertes à l'Est de Carpathes ont pénétré là probablement grâce à la hégémonie exercée par les Avars dans les régions pontiques, avant 630—640.

⁸⁰ I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, Budapest, 1963, p. 94—102 (și cu ipoteze asupra semnificațiilor religioase, magice, ale acestui ritual funerar).

⁸¹ Gy. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapest, 1955, p. 144—150.

Les deux boucles trouvées à Histria et à Capul Dolojman montrent que l'hypothèse de Petre Diaconu sur l'origine avare et pas bulgare du système des fortifications de Niculițel (dans le Nord de la Dobroudja) n'est pas exclue.

EXPLICATION DE LA FIGURE :

Fig. 1. La diffusion des boucles de ceinture du type „Pápa”.

